Gheorghe *CHIVU*

DIDAHIILE LUI ANTIM IVIREANUL ŞI ÎNNOIREA LIMBAJULUI PREDICII ROMÂNEŞTI

1. S-a scris mult și competent despre valoarea canonică și literară a predicilor lui Antim Ivireanul[1]. A fost subliniat talentul oratoric de excepție al mitropolitului[2], s-a insistat asupra originalității *Didahiilor*[3], ca răspuns la ipoteza traducerii acestora din opera marilor predicatori bizantini ai timpului[4], au fost subliniate elementele care diferențiază textele sale de cazaniile celebrilor predecesori din spațiul românesc, diaconul Coresi și mitropolitul Varlaam.

O analiză a predicilor rostite de Antim la începutul secolului al XVIII-lea, aplicată deopotrivă formelor lingvistice, registrelor stilistice și structurilor textuale, pune însă în evidență și o greu de egalat capacitate de utilizare a textului sacru și de interpretare a literei acestuia pentru comunicarea eficientă cu credincioșii. Cu orice credincios prezent în biserică, indiferent de rang, dar diferențiat, desigur, după cultura și după capacitatea fiecăruia de a pătrunde semnificațiile textului bisericesc. O comunicare în care citatul religios era aproape didactic explicitat pentru a mări capacitatea de înțelegere de către ascultători a spiritului cărții sfinte și pentru a compensa instrucția, adesea insuficientă, a acestora. O comunicare în care limbajul religios s-a întâlnit în mod fericit cu elemente provenind indiscutabil din cultura laică, într-o simbioză fără precedent în scrisul vechi românesc.

2. Este cunoscut rolul excepțional jucat de Antim în tipărirea cărții necesare slujbei în limba română. Urmare a activității pe care a desfășurat-o, cartea de cult editată la cumpăna veacurilor al XVII-lea și al XVIII-lea în Muntenia și-a impus, în jurul anului 1750, normele lingvistice și a determinat prima unificare a limbii noastre de cultură[5].

A fost însă insuficient evidențiată deschiderea acestui mare om de cultură către cartea laică, într-o epocă în care tipografiile imprimau aproape fără excepție carte religioasă.

În 1697 el tipărise, la Snagov, *Gramatica slavonească* a lui Meletie Smotrițki, pentru a veni în sprijinul încă necesarelor școli de slavonie. În 1700 ieșea de sub teascurile

BDD-A20618 © 2008 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 16:03:36 UTC)

aceleiași tipografii *Floarea darurilor,* mult citita pe atunci carte de înțelepciune, iar în 1713 mitropolitul va fi imprimat, potrivit unor informații contemporane, și *Alexandria*, instructivul roman cu subiect istoric[6].

Lecturile sale s-au îndreptat cu certitudine, după cum arată maximele, pildele și referirile cuprinse în *Didahii*, nu doar spre *Cartea cărților* și spre scrierile părinților Bisericii, ci și spre *Fiziolog,* cunoscuta carte populară, spre cronografe sau, fapt cu totul remarcabil, spre renumiți poeți și filozofi greci, precum Aristotel, Democrit, Hesiod sau Socrate[7].

Asemenea lecturi l-au îndrumat, desigur, spre vocabularul neologic greco-latin, prezent constant în scrierile sale alături de termenii slavoni și neogrecești specifici textelor bisericești. (Mă opresc, pentru ilustrare, la *astronom, idiomata* „însușire, proprietate", glosat prin *alsăuiri,* la *materie*, la *periergos* „(persoană) dornic(ă) să cunoască", glosat prin *iscoditoriu* și *prepuitoriu*, la *politie* „cetate, stat", la *scandelă* „scandal" sau la *silavă*, glosat contextual prin *înjugare*, termeni care nu au aparținut niciodată limbajului religios[8].)

Tot textele laice i-au sugerat, fără îndoială, maniera de interpretare a formei ebraice a numelui biblic al Sfintei Fecioare, cuprinsă în *Cazania la adormirea Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu,* tiparul aproape științific al demersului, felul de identificare a ideii ascunse sub haina sonoră a cuvintelor și tălmăcirea pe înțelesul tuturor a semnificației astfel izvodite[9]:

„întru... Mariam, după a mea proastă socoteală, înțelegem cum că cuprinde în sine trei lucruri: una pentru că, fiind numele acesta de trei (silaves), adecă de trei înjugări, să înțelege cum au născut o față a Sfintei Troițe, pre Fiiul și cuvântul lui Dumnezeu; a dooa, că are fieștecare înjugare câte 2 slove și că înțelegem cele doao firi ale lui Hristos, adecă cea dumnezeiască și cea omenească; a treia că sânt 6 slove de toate într-acest nume, cu carele înțelegem cele 6 taini mari și preste fire, adecă blagoveștenia, nașterea, botezul, moartea pre cruce, înviiarea și înălțarea la ceriu. Cu blagoveștenia s-au descoperit taina cea mai înainte de toț vecii ascunsă; cu nașterea s-au împăcat ceriul cu pământul, adecă Dumnezeu cu omul; cu botezul ne-am îmbrăcat cu haina nestricăciunii; cu moartea ni s-au dat viața; cu înviiarea ni s-au dat bucuriia și cu înălțarea la ceriu, șăderea de-a dreapta lui Dumnezeu, Tatăl"[10].

Aceeași apropiere de cultura laică, ilustrată, în modul de interpretare a pasajului anterior, prin raportarea la structura fonetică a cuvântului, poate explica desigur și compararea, în *Cuvânt de învățătură asupra omului mort*, a tinerei săvârșite înainte devreme cu *finixul,* „o pasăre, ce..., de ce se săvârșește făr de vreme, de aceea mai mult își adaoge zilele vieții lui, pentru căci moartea îi înnoiește viața și-i dăruiește ani mai mulți".

În *Cazania la adormirea Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu* descoperirea sensurilor ascunse în numele *Mariam* a devenit principiu organizator pentru lauda adusă Sfintei Fecioare, perioadele atent construite subsumând structuri binare (semnificative pentru înțelegerea esenței „împărătesei ceriului și a pământului", a celei ce „au împăcat ceriul cu pământul") unor serii enumerative organizate ternar, cu trimitere desigur la Sfânta Treime: ea este *aleasă ca soarele, ca luna, ca revărsatul zorilor; este izvor, chiparos, crin; este nor, fecioară și grădină încuiată*[11].

BDD-A20618 © 2008 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 16:03:36 UTC)

În *Cuvânt de învățătură asupra omului mort*, citatul biblic, redus la esență (spre deosebire de pericopa evanghelică din cazaniile tradiționale), devine din pretext argument pentru ideea ilustrată, din punct de referință se transformă în laitmotiv și treaptă obligatorie în demonstrarea ideii că moartea nu este sfârșit și pedeapsă, ci „începutul vieții cei fericite" sau, cum spusese, cu o jumătate de veac mai devreme Toader din Calafendești, în prima predică românească originală, „poartă către viața cea netrecută".[12]

Înnoirea adusă de Antim coboară până la nivelul lexical al predicii bisericești. Sinonimia, general acceptată în limba curentă, între *moarte* și *adormire* se transformă în antonimie. Însuși citatul evanghelic „Nu plângeți, că n-au murit, ci doarme" își evidențiază, în plan sintactic, structura antitetică, explicitarea făcută pe parcursul textului adăugând, într-o enumerare sinonimică gradată, elemente noi celor două „capete de serie" opuse: *n-au murit, ci doarme; nu moarte, ci adormire; nu adormirea cea firească, ci adormirea cea de pe urmă; nu scârbă* (adică întristare, supărare pământească), *ci fericire, nestricăciune, nemurire.*

3. Înnoirile aduse de Antim în planuri diverse predicii românești, mult mai numeroase decât cele câteva comentate prea succint în paginile anterioare, sunt nu numai o dovadă indiscutabilă de admirabil talent retoric și de intuiție lingvistică, ci și rezultatul cursului urmat de vechea noastră limbă literară după acceptarea românei ca limbă de cult[13].

Argumentează această afirmație truda unui intelectual anonim, care, la mijlocul secolului al XVII-lea, a adunat sau a transcris într-un manuscris al Psaltirii (păstrat la Biblioteca Academiei din București sub cota ms. rom. 170) mai multe variante pentru exprimarea ideilor cuprinse în versetele celei mai citite dintre cărțile biblice[14]. Nu doar o singură variantă, subsumată tradițional unei versiuni a traducerii scrierii în limba română, ci mai multe, diferențiate prin organizare sintactică, formulare sau vocabular. Variantele sunt numerotate cu litere-cifră, pentru a putea fi mai ușor urmărite de un eventual cititor sau, poate, pentru a sublinia curajul întreprinderii prin care *litera* cărții sfinte își pierduse caracterul intangibil în favoarea *duhului*, a înțelesului acesteia.

Iată două fragmente ilustrative. Primul este extras din psalmul 26 (versetele 2-4)[15]:

„Când s-apropiia spre mene cei în răutăți să mănânce *trupul mieu* 2. *pelița mea*, ceia ce *mă supăra*, vrăjmașii miei 2. ceia ce *mă dodiia*, vrăjmașii miei, aceia slăbiră și căzură. Că se *s-are stoli* spre mene *stol* 2. că se *s-are aduna* spre mene *gloată*, nu se va teame inima mea. Și să *s-are scula* spre mine *războiu*, eu spre-nsu nedejduiescu. *Unul* cerșuiu de la Domnul și *acela* cercu. 2. *Una* cerșuiu de la Domnul și *aceaea* cercu".

Cel de al doilea fragment aparține cunoscutului psalm 50 (versetul 9):

„*Ocropeaște-mă* cu *isop* și mă voiu curăți. 2. *Stropeaște-mă* cu *busuioc* și mă voiu curăți. 3. *Spală-mă* cu *săpun* și mă <...> <4> *spală-mă* și mai vârtos decât omătul mă voiu înălbi".

Schimbarea de atitudine față de forma textului religios este probată, aproximativ două decenii mai târziu, și de către Dosoftei, prin celebra sa *Psaltire în*

BDD-A20618 © 2008 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 16:03:36 UTC)

versuri, dublată semnificativ în plan cultural de *Psaltirea de-nțăles*, tipărită în proză, în 1680, pentru uzul Bisericii. Spiritul cărții biblice a prevalat din nou asupra literei acesteia în cartea apărută la Uniev, în 1673, sensul versetelor a fost exprimat mai clar și mai adecvat înțelegerii cititorului laic, mai puțin obișnuit cu rigorile scrisului bisericesc. Au fost păstrate firesc „modelul" stilistic al cărții (psalmul s-a aflat pentru prima dată în literatura română în această postură) și atitudinea psalmistului. Iar prelucrarea literei psalmilor nu a mai constat exclusiv în încercarea deloc ușoară și nu totdeauna lipsită de poezie de găsire a unor echivalente lexicale cât mai potrivite pentru termenii din original, Dosoftei impunând atât adaosul cât și simplificarea creatoare a izvorului ca mijloc de evidențiere a personalității sale artistice.

Sunt bine cunoscute, desigur, nu numai din cercetările de istorie a literaturii române și a limbii noastre literare, versurile din psalmul 103 având rezonanțe similare poeziei eminesciene:

„Preste luciu de genune
Trec corăbii cu minune"

prelucrare a unui fragment („Acolo corăbiile îmblă") lipsit de orice valențe poetice. Sau versurile de început ale psalmului 41, prin care este exprimată „setea de dumnezeire":

„În ce chip dorește cerbul de fântână,
Cându-l strânge setea de-l arde-n plămână,
Sufletul mieu, Doamne, așe te dorește,
Cu sete prinsă, de mă veștedzește"[16].

4. Activând într-un context cultural favorabil, cum a fost cel care a individualizat „secolul de aur" al culturii vechi românești, secol în care româna a devenit limbă de cult, Antim Ivireanul a dat măsura posibilităților de expresie, de comunicare și de înnoire a limbajului bisericesc.

Ajutat de o cultură și de un simț lingvistic aparte, întâlnit nu o dată la intelectualii ce ajung să se ilustreze în altă limbă decât cea maternă, el a găsit echilibrul între tradiție și inovație, între ceea ce era (și în mare măsură a rămas) caracteristic pentru textul sacru și fenomenele specifice limbii române comune.

BIBLIOGRAFIE

1. Antim Ivireanul, *Opere,* Ediție și studiu de Gabriel Ștrempel, București, 1972.
2. Eugen Negrici, *Antim. Logos și personalitate,* București, 1971.
3. Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare,* ediția a II-a, București, 1971.
4. Ion Gheție (coord.), *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780),* București, 1997.
5. Dan Horia Mazilu, *Recitind literatura română veche,* II, București, 1998.
6. Gh. Chivu, *Limba română de la primele texte până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Variantele stilistice,* București, 2000.

BDD-A20618 © 2008 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 16:03:36 UTC)

NOTE

[1] A se vedea, pentru bibliografie, *Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900,* Bucureşti, 1979, p. 44 şi, recent, *Dicţionarul general al literaturii române,* I, Bucureşti, 2004, p. 192.

[2] Al. I. Ciurea, *Antim Ivireanul, predicator şi orator,* în „Biserica Ortodoxă Română", LXXIV, 1956, nr. 8-9, p. 775-817.

[3] Subiectului i-a fost consacrat volumul lui Eugen Negrici, *Antim Ivireanul. Logos şi personalitate,* Bucureşti, 1971 (republicat fără nici o modificare de Editura Du Style, în 1997). Consideraţii utile sunt formulate în G. Ţepelea, Gh. Bulgăr, *Momente din evoluţia limbii române literare,* Bucureşti, 1953, p. 51-52; *Istoria literaturii române,* I, Bucureşti, 1964, p. 539-546; Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare,* I, ediţia a doua, revăzută şi adăugită, Bucureşti, 1971, p. 192-194.

[4] Vezi pentru argumente în primul rând Al. I. Ciurea, *art. cit*., p. 781-784; cf. Gabriel Ştrempel, *Introducere,* în Antim Ivireanul, *Opere,* Bucureşti, 1972, p. XLVII; Dan Horia Mazilu, *Recitind literatura română veche*, II, Bucureşti, 1998, p. 373-376.

[5] Vezi *Istoria literaturii române,* I, ediţia a II-a, Bucureşti, 1970, p. 490, 503-505 şi, ca ultimă sinteză, Ion Gheţie, *Secolul al XVIII-lea şi unificarea limbii române literare,* în *Contribuţii la studiul limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688-1780),* [Cluj-Napoca], 2000, p. 91-111.

[6] Anton Maria del Chiaro, secretarul pentru limbi occidentale al lui Constantin Brâncoveanu, consemnează în *Storia delle moderne rivoluzioni di Valachia* existenţa tipăriturii şi chiar finanţarea apariţiei acesteia de către negustorul Apostol Manu (vezi, între alţii, N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească,* I, Bucureşti, 1974, p. 283).

[7] Vezi pentru detalii Gabriel Ştrempel, *op. cit.,* p. XLI-XLII, XLVIII-XLIX.

[8] Pentru o descriere sumară a lexicului Didahiilor, vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *op. cit.,* p. 189-191.

[9] Dan Horia Mazilu asociază această „tălmăcire" cu hermeneutica şi cu interesul arătat de Antim simbolismului numeric (în *vol. cit.,* p. 388).

[10] Citatul acesta, ca şi cele inserate mai jos, sunt preluate din ediţia *Didahiilor* publicată de Gabriel Ştrempel în volumul Antim Ivireanul, *Opere,* Bucureşti, 1972.

[11] Vezi, pentru alte exemple de structuri ternare şi duale, Eugen Negrici, *op. cit.,* p. 212-214.

[12] A se vedea, pentru textul acestei predici, *Crestomaţia limbii române vechi*, vol. I *(1521-1639),* Bucureşti, 1994, p. 207-210, iar pentru noutatea metaforei citate, Gh. Chivu, *Limba română de la primele texte până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Variantele stilistice,* Bucureşti, 2000, p. 44-45.

[13] Pentru aceasta vezi sinteza pe care am făcut-o în *Evoluţia stilurilor limbii literare* (*Contribuţii la studiul limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688-1780),* p. 305-308).

[14] Pentru o primă analiză a acestui manuscris şi a relaţiei sale cu alte Psaltiri vechi româneşti, între care şi *Psaltirea de-nţăles* a lui Dosoftei, vezi I.-A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI şi XVII traduse din slavoneşte,* I, Bucureşti, 1916, p. LXIV-LXIX.

[15] În fragmentele reproduse am evidenţiat diferenţele existente între variantele transcrise succesiv.

[16] Pentru alte dovezi de prelucrare de către Dosoftei a textului canonic, vezi recent Mihai Dinu, *„Bătrânul poet dintâi" – incursiune în poezia şi poetica dosofteiană,* Bucureşti, 2007, p. 156-274.

BDD-A20618 © 2008 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 16:03:36 UTC)